

Текстологічний практикум

Літературознавець Галина Бурлака вилетіла з-під надійного крила визначного вченого-текстолога Миколи Єфремовича Сиваченка, написавши ґрунтовну дисертацію з проблем текстології Маркіяна Шашкевича ("Літературна спадщина Маркіяна Шашкевича: Проблеми текстології. — К., 1988").

Нині Г.М.Бурлака — знаний джерелознавець і текстолог, що очолює відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. У науковому доробку Галини Бурлаки — вдумливого упорядника й сумлінного невтомного коментатора — твори З.Тулуб (В степену безкраїм, за Уралом. — К., 1992), В.Стуса (Твори. — Т. 2. — Львів, 1995) і М.Грушевського. Маловідома літературна спадщина М.Грушевського, проблеми текстології його прози та поезії, невідоме багатюще листування видатного історика складають вагомі праці, упорядковані Г.Бурлакою останніми роками (Михайло Грушевський. Із літературної спадщини / Упор. Г.Бурлака і А.Шацька. — Нью-Йорк; Київ, 2000; Листування Михайла Грушевського. — Т. 1-2 серії "Епістолярні джерела грушевськознавства". — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001).

Багатогранна натура Галини Бурлаки — це яскравий вияв організаторських здібностей, таких необхідних для успішної роботи відділу рукописів, пов'язаної з комплектуванням, зберіганням та вивченням духовних скарбів народу.

А ще Галина Бурлака — утілення глибинної близькості до природи: її маленькі руки — за потребою серця — встигають щороку зрощувати на клаптику землі буйно-зелений світ радості та краси.

Доброго здоров'я й повноти життя Вам надалі, дорога Галино Миколаївно! Нових звершень і наукових досягнень!

*Колеги з відділу рукописних фондів і текстології
Редакція журналу "Слово і Час" приєднується до привітань*

Українська філологічна наука постколоніального періоду має чимало здобутків, а також і втрат. До втрат, зокрема, належить занепад культури науково-критичних видань літературної класики. Видавнича галузь безпосередньо пов'язана з економічним станом країни та з державною гуманітарною політикою, однак знову нарікати на ці несприятливі обставини не буду. Насамперед тому, що вже не раз була свідком, здавалося б, парадоксальної ситуації, коли є кошти для друку, але виникає питання: хто може підготувати науково-критичне видання на належному рівні? І тут постає справжня проблема, за розв'язання якої пора братися нашим науковим установам. Адже, крім значних коштів, створення книжок такого типу вимагає підготованих упорядників, коментаторів, видавничих

редакторів — тобто фахових текстологів. Повноцінна підготовка таких спеціалістів вимагає окремої програми, а також — едиційної практики. Розвиток текстології, особливо її практичного крила, нерозривно пов'язаний з видавничими проектами, в яких набувають досвіду, гартуються текстологічні кадри.

То що ж, потрапляємо в зачароване коло: немає кадрів, тому що немає змоги видавати їй навпаки? На щастя, є і фахівці, є і науково-критичні видання, підготовлені на високому текстологічному рівні. Але тих і тих поки що надто мало. Зараз відчувається гостра потреба в науково-критичних і академічних виданнях текстів української класики. На підготовку книжок академічного типу снаги вистачило тільки в наших шевченкознавців. Високий фаховий академічний рівень продемонстрував упорядник першого тому листів П. Куліша Олесь Федорук. Можна назвати ще кілька таких видань літературної та епістолярної спадщини, які варто мати за взірці. Але чи не більше протилежних прикладів, коли упорядкування та коментування джерельних текстів здійснювали люди, не підготовлені до такої роботи.

Вихід бачу, зокрема, у тому, щоб поширювати досвід підготовки успішних видавничих проектів, разом міркувати над проблемами практичної текстології. Розпочинаючи цю рубрику, маю на меті, по-перше, оприлюднення оригінальних текстологічних і джерелознавчих сюжетів, що виникають у процесі поглибленого вивчення історії літератури або під час підготовки до друку джерельних матеріалів — не лише літературних, а й ширшого культурологічного значення. По-друге — формулювання основних правил текстологічної науки, які мають увійти в щоденну практику історика літератури — і дослідницьку, і видавничу. Отже, зацікавлені літературознавці зможуть опанувати ази публікаторської майстерності, переконатись у великій користі ближчого вивчення джерел, підвищити свій професійний рівень. Запрошую до співпраці всіх, хто має цікаві джерелознавчі знахідки, повчальний публікаторський досвід, кому не байдужа порушена тема.

Галина Бурлака, ведуча рубрики, Зав. Відділом рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Галина Бурлака

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЗНАХІДКИ

У статті описано кілька евристичних епізодів з робочого процесу упорядкування тому літературно-критичних праць М. Грушевського. Авторка обґрунтовує введення в науковий ужиток шести досі не атрибутованих текстів, які, на її переконання, належать перу великого історика.

Ключові слова: текстологія, джерелознавство, українська література кін. XIX — поч. XX ст.

Halyna Burlaka. Mykhaylo Hrushevsky's literary criticism: discoveries of the source studies.

This article describes some heuristic episodes from the editorial work on the volume of Mykhaylo Hrushevsky's literary criticism. The author of the article introduces six non-attributed texts which are stated to be a part of Mykhaylo Hrushevsky's heritage.

Key words: textual studies, source studies, Ukrainian literature of late 19th and early 20th century.

Формування корпусу текстів наукового видання творів окремого автора, як правило, починається з докладного вивчення його бібліографії. Укладаючи план-проспект тому літературно-критичних статей, нотаток, рецензій та виступів Михайла Грушевського¹, я не чекала особливих несподіванок. Здавалося б, праці цього визначного наукового й політичного діяча, які віддавна привертали увагу численних дослідників, уважно обліковано та заведено до бібліографічних

¹ Цей том незабаром з'явиться в межах проекту 50-томного видання праць М. Грушевського, розпочатого 2002 р. Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Перші вісім томів уже видано львівським видавництвом "Світ".

реєстрів, тим більше, що за життя вченого такі бібліографії видавалися двічі [9]. Виявилось, однак, що й ці покажчики, і сучасні [3] не вичерпують багатющої спадщини М.Грушевського². У результаті дослідницької роботи первісний склад тому збагатився кількома текстами, які раніше були або зовсім не відомими, або анонімними.

Кожен упорядник повинен прагнути якомога повніше подати спадщину автора в науково-критичному зібранні його творів. Не завжди пошуки виявляються результативними. Якщо ж справді вдається віднайти щось нове — це важливо, і про це мають знати насамперед фахівці. Констатація знахідки, однак, мало чого варта без другої складової — доведення авторства. Лише вагомі аргументи перетворюють гіпотезу на факт. Цей алгоритм самозрозумілий для розвитку точних наук, не менш актуальний він і для текстології. У цій публікації оприявнюю кілька своїх знахідок, що стосуються літературно-критичних текстів М.Грушевського. Сподіваюся, що спосіб віднайдення новинок стане у пригоді, навіть коли не для всіх актуальна творчість цього автора. Адже багатьом літературознавцям випадає нагода, або перед ними постає необхідність, — виступити в ролі упорядника, і це треба робити фахово. Означити деякі обов'язкові етапи цієї роботи — друга мета цієї публікації, тому перепрошую за можливі менторські нотки.

Перший етап роботи упорядника — пильне вивчення публікацій творів автора — не варто глибоко висвітлювати, адже це аксіома. Наступний крок становить з'ясування, чи є матеріали автора, який вас цікавить, в архівних установах. Спадщина М. Грушевського зберігається в кількох архівах, зокрема Києва і Львова. За такого багатства архівного матеріалу на упорядника чекає два типи робіт. 1) Серед численних рукописів, гранок і друків праць, відомих дослідникам із публікацій, виокремлюємо тексти, які ввійдуть до нашого тематичного тому, і зіставляємо їх із першодруками, прижиттєвими виданнями. Специфіка й можливі результати такого зіставлення — окрема широка тема. А зараз зосередимося на другому аспекті. 2) Вивчаємо автографи неопублікованих текстів, що збереглися в архіві. Слушне твердження, що наявність автографа — досить хисткий доказ авторства певного твору. Безсумнівним він стає, тільки якщо має підпис автора. Однак стосовно М. Грушевського це правило не таке суворе, особливо коли стосується творів, написаних після 1894 р. Відтоді (з моменту переїзду молодого вченого з Києва до Львова) його життя стало вельми насиченим і активним — на переписування чужих текстів просто не було часу. Тому наявність автографа в цьому випадку вважаємо суттєвим, хоча й не абсолютним аргументом на користь авторства того чи того тексту.

Отже, в архівах було виявлено автографи кількох літературно-критичних текстів, не зафіксованих у бібліографії М.Грушевського. До слова, у спадщині М.Грушевського не завжди просто провести межу між науковими і публіцистичними працями з історії чи літературознавства. Спинімося на найпоказовіших прикладах.

Перший — це чистовий автограф короткої передмови [18] до видання: Оповідання Марка Вовчка. Видані по смерті письменниці з варіантами її рукописей (Київ; Львів, 1913), підписаної “Від редакції”. Додаткові аргументи на користь авторства М.Грушевського знаходимо в його листуванні з В.Доманицьким за 1907-1908 рр. [11, 359–389, 592–600]. У той час із відома й за допомогою

² З цим також, наприклад, зіткнулась упорядниця 2-4 томів вищезазначеного 50-томника С.Панькова, котра в результаті пильного перегляду низки періодичних видань 1905-1918 рр. виявила десятки не внесених до бібліографій статей М.Грушевського, в основному публіцистичних і науково-популярних.

³ В. Доманицький з великим творчим запалом і на високому філологічному рівні працював над рукописами Марка Вовчка. Наслідком була низка першопублікацій творів письменниці (у Записках НТШ, 1908, Т. LXXXIV, АНВ, 1908, ТТ. 41, 44) та його новаторських статей: *Марія Олександрівна Маркович* — авторка “Народних оповідань”: на основі нових матеріалів // *АНВ*. — 1908. — Т. 41. — С. 48-75; *Авторство* Марка Вовчка // *ЗНТШ*. — 1908. — Т. LXXXIV. — С. 135-140; *Марко* Вовчок про Куліша // *АНВ*. — 1908. — Т. 44. — С. 50-52. Також В. Доманицький підготував реферат про творчість Марка Вовчка, який від його імені було прочитано на засіданні філологічної секції НТШ у грудні 1907 р.

М.Грушевського Українсько-руська видавнича спілка придбала право на видання не публікованих раніше творів Марка Вовчка, безпосереднім ініціатором цього акту, а потім і першим дослідником архівних матеріалів був В.Доманицький.³ Він же переконав керівництво Спілки, насамперед М.Грушевського, у необхідності підготувати науково-критичне видання творів Марка Вовчка. У листах В.Доманицький ґрунтовно висвітлив увесь процес роботи над розбиранням архіву письменниці, підготовкою до друку окремих оповідань, звірянням текстів з автографами та ін. У цьому видавничому проєкті В.Доманицький відіграв вирішальну роль. Його розуміння вартості письменницького архіву, увага не лише до чистових рукописів завершених творів, а й до чернеток, фольклорних записів тощо, текстологічна культура роботи з джерелами були для того часу винятковими. На жаль, через тяжку хворобу В.Доманицькому не вдалося закінчити заплановану роботу. Отже, М.Грушевський був не спостерігачем, а організатором й учасником підготовки видання “посмертних” творів Марка Вовчка. Чимало саме цієї інформації з листів використано в передмові, автор якої докладно пояснював історію появи книжки й дипломатично, у третій особі, згадував про “переведене проф. М.Грушевським листування на цю тему з В.Доманицьким, який жив тоді в Закопанім”. Підсумуймо: авторство М.Грушевського проаналізованої “Передмови” доводить наявність автографа і зміст самої передмови.

Наступні три тексти об’єднує тема відзначення роковин Тараса Шевченка. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Шевченківські дні були для української громади особливими – чи в Росії, чи в Австрії, чи деінде. Незважаючи на адміністративні заборони й переслідування, як це було в Російській імперії, щороку національно свідомі громадяни готувалися до цього святого дня. Про таємні відзначення роковин Т. Шевченка згадується, зокрема, у листуванні М.Грушевського з І.Нечуєм-Левицьким та О.Кониським [11, 73; 10, 43]. У Львові в ті часи святкування Шевченківських днів, як правило, відбувалось урочисто. Громадські організації орендували презентабельне приміщення, у пресі заздалегідь публікувалися оголошення про місце й дату зібрання, що, як свідчать газетні звіти, були дуже багатолюдними. Крім львів’ян, прибували гості з багатьох міст і сіл краю. Спершу виголошувалася промова, потім видатні хори, оркестр, читці, співаки давали концерт, після чого міг бути й “комерс” (сучасний фуршет).

В описі документів М.Грушевського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові, зафіксовано чорновий автограф тексту про Т. Шевченка [14, 13–14]. Датування (1896 р.), визначення жанру (промова) виявилися нескладними завдяки першій фразі: “Тридцять п’ять літ минуло, як заснув найславніший син нашого народу, й ще раз ми зібралися святим звичаєм пошанувати його пам’ять, пошанувати тим, що маємо найкрасшого, що сам поет назвав нашою славою, славою України – нашою піснею, нашою думою”. Однак цей текст неповний, є лише перша частина й остання сторінка. Пошук дав вичерпну відповідь: друга частина збереглася серед паперів М.Грушевського в Києві [17]. А газета “Діло”, публікуючи докладний звіт про цей вечір [5, 1–2], організований місцевими українськими товариствами в залі “Народного дому” 16 березня 1896 р., тут же вмістила повний текст вступного слова М. Грушевського, що цілком збігається з автографом.

Ще один рукопис М.Грушевського зберігається в тій самій архівній справі в Києві, де зібрана частина його текстів про Т.Шевченка [16]. Датується 1902 роком завдяки згадці про “сорок першу річницю смерті” Т. Шевченка. Точні обставини виголошення цієї промови також допоміг з’ясувати перегляд газети “Діло”: 7 березня того року незвичайно пишно українці відсвяткували Шевченкові роковини у Кракові. Цитуємо газетний звіт про це зібрання: “Саля театральна битком набита, а коли по увертюрі “Чорноморців” виступив проф. Грушевський, щоби виголосити вступне слово, театр повитав його оплесками. Говорив про Шевченківське свято, як про свято також молодіжи. Опісля хори; наші хлопці виступають, а театр витає їх знов оплесками. [...] Концерт закінчено відспіванем

“Ще не вмерла”, під час чого повстав цілий театр. Польські часописи без винятку розписувалися про наш концерт, а польська суспільність на перегони купувала білети” [6, 3]. Цього разу газета не публікувала промову М.Грушевського, однак збережений повний автограф дав змогу помістити її в сучасному виданні.

Третій досі не публікований текст М.Грушевського про Т.Шевченка — “В сімдесяти роковини смерти Шевченка на спомин його і людей, йому близьких”, має сумну історію. Це вступне слово, призначене до другої книжки журналу “Україна” за 1931 р. (на першій сторінці архівного примірника — машинопису з авторськими правками — є позначка М.Грушевського олівцем: “2 кн. Укр.”) [7]. Однак 1931 р. цей журнал, який у 1924-1930 рр. виходив під редактуванням М.Грушевського як провідний друкований орган Історичної секції УВАН, не видавався. Розпочиналася кампанія цькування патріарха української історичної науки та його школи. Кілька чисел “України” вийшло 1932 р. вже без його участі.

Передмову датуємо 1931 роком. З архівних документів відомо, що друк “України” здійснювало державне видавництво “Пролетар” у Києві. Випуск кожного номера був дуже тривалим, на що редакція не раз нарікала. Збереглася, наприклад, розписка видавництва про одержання від редакції журналу “Україна” на перегляд копій низки рукописів, призначених для кн. I “України” за 1931 р., датована аж 12 березня 1931 р. [8].

У передмові М.Грушевський, зокрема, пише: “Минулого року редакція “України” присвятила березневу книжку Шевченкові, зібравши все, що було в її портфелі про нього самого, його творчість і традицію. Сього року подаємо статті і матеріали не стільки про самого Шевченка, скільки про людей, йому близьких, і то не тільки про їх відносини, але й про їх життя в собі, — не тільки в ті часи, коли вони сходилися з Шевченком, впливали на нього і відбивали його впливи на собі, але і перед тим, і по тім: люде з петербурзької української громади кінця 1830-х і початку 1840-х років, Кирилометодіївці і приятелі з часів побуту в Києві і на Україні, друзі з часів заслання і останніх років Шевченкового життя. [...] Розуміється, в такому принагіднім збірнику, для котрого матеріал був зібраний на протязі кількох місяців, не можна ні всіх сих людей випровадити, ні всебічно їх представити. Ми подаємо тільки про тих і тільки те, що у нас зібралось. Але ми користуємося з сеї нагоди, щоб поставити сю проблему: виявлення того середовища, що зробило Шевченка Шевченком”.

На жаль, незважаючи на значний обсяг архіву журналу, поки що не вдалося виявити документів для реконструкції змісту другої книжки “України” за 1931 р. Можливо, публікація “Вступного слова” М. Грушевського спонукатиме дослідників до подальших розшуків.

Наступний новознайдений текст додає інформації до теми “М.Грушевський — дослідник життєвого і творчого шляху І.Котляревського”. У різні роки з’явилося кілька публікацій ученого, в яких було поставлено низку питань, важливих для вивчення постаті І.Котляревського [15]. Отже, тема ця для М.Грушевського не нова. Але виявлення його автографа рецензії на видання “Твори Івана Котляревського, під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Єфремова” (вид-во “Вік”, К., 1909), було досить несподіваним. Річ у тім, що вона свого часу публікувалася підписана літерою “Z” [20]. Автограф М.Грушевського підписаний так само. Показчик Б.Ясінського приписує авторство цієї рецензії В.Антоновичу [12, 27, 375]. Не знаємо аргументів шановного укладача, але контраргумент до цієї версії один і вичерпний: рецензована книжка вийшла друком 1909 р., а В.Антонович помер 1908 р. Обстоючи версію авторства М.Грушевського, а водночас і виявлений ще один його криптонім, пояснюємо цю колізію так. Тема І.Котляревського приваблювала науковця, тим паче, що у згаданих публікаціях він завважував про потребу наукового видання творчої спадщини письменника. Видання, підготоване С.Єфремовим, було важливою подією для української культури, і “ЛНВ” не міг не відгукнутися на неї. М.Грушевському з наукового погляду було цікаво й порівняно нескладно

відрецензувати цю книжку. Однак проблема виникала в етичній площині: на той час між М.Грушевським і С.Єфремовим були дуже неприхильні особисті стосунки, і хоч вони цього не демонстрували публічно, але про охолодження їхніх взаємин ще з 1907 р. громадськість добре знала [2, 160–164]. У цій ситуації будь-яке критичне зауваження М.Грушевського-рецензента сприймалося б як суб'єктивне. Виходом була публікація фактично анонімної рецензії. Підпис “Z”, мабуть, також був вибраний не випадково. М.Грушевський, наскільки нам відомо, ніколи більше не користувався цим криптонімом, тим часом такий підпис був властивий цілій низці авторів газети “Рада”, а згодом, через кілька років, у цій газеті так підписався й сам С.Єфремов [4, 428].

Рецензент, у цілому схваливши видання книжки, висловив зауваження до вступної статті С.Єфремова. Насамперед призначена для широких читацьких кіл, стаття, на його думку, “повинна б мати більш інформативний характер. А вона і не дуже приступна, бо написана хоч вповні літературно, але важкенько, мовою не дуже зрозумілою і трохи манірною, і не інформативна, бо автор говорить мов до людей, обізнаних з усіма питаннями, зв'язаними з творчістю Котляревського. Принагідно тільки згадані питання про попередників Котляревського в українським письменстві, про відносини його творчості до сучасного українського і зах[ідно]-європейського письменства, до західних і російських першовзорів. Біографія повинна б бути дана докладніша, ніж маємо тут в кінцевих розвідках. Варто було б ввести читача в розуміння ріжних поглядів на Котляревського, замість натякати тільки на них та роздавати компліменти одним дослідникам, а потиличники другим. [...] Не на місці й гіпотези, котрі треба б ще глибше обміркувати, чи вони стійні, а не пускати відразу в широкі маси — як авторові гадки про тісну залежність творчості Котляревського від Сквороди” [20, 628].

Усвідомлюю, що моя аргументація авторства залишає простір для полеміки, але переконана, що факт існування автографа дає достатньо підстав для приписування рецензії саме М. Грушевському.

Питання авторства останньої з поданих тут знахідок також залишається проблематичним. Ідеться про передмову до першого повного перекладу українською мовою поеми Гомера “Одіссея”: Гомерова Одиссея. Гексаметром на мову українсько-руську перевіршовав Петро Байда. (Присвячено переклад пам'яті Миколи Івановича Костомарова) / Накладом редакції “Правди”. З друкарні тов. імени Шевченка під зарядом К. Беднарського. — Львів, 1889 (на обкладинці: 1890). Текст “Вступне слово видавництва” надрукований без підпису, датований лютим 1890 р. Безпосередню підставу приписувати цю передмову М. Грушевському становить запис приблизно 1891-1893 рр. О. Кониського: “Грушевський Михайло (Заволока), автор передмови до “Одисеї”, “Истории Киевской земли” і інч.” [1]. Другим імовірним аргументом, на жаль, тепер скористатися неможливо: у згаданому вже каталозі “Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові” на с. 12 названо автограф “Конспективні записи, присвячені аналізу поезії Гомера” (орієнтовна дата: кін. 1880-х — поч. 1890-х рр.; російською мовою) [19]. На жаль, у 2007 р. названої справи в архіві вже не було.

Більше жодної інформації про авторство передмови не вдалося відшукати ні в тогочасних рецензіях на видання, ні в інших джерелах. Побічними аргументами можуть служити такі: 1) видавцем і фактичним редактором “Правди” був О. Барвінський; 2) О. Кониський на той час мав тісні дружні взаємини з О. Барвінським і брав безпосередню участь у формуванні чисел “Правди”; 3) так само близько в ті роки О. Кониський зійшовся з М. Грушевським, який у 1890 р. закінчував навчання в університеті; 4) саме у “Правді” за посередництвом О. Кониського з'явилися в 1888-1889 рр. перші публікації М. Грушевського; 5) рукопис перекладу Петра Байди (П. Ніщинського) потрапив до Львова за посередництвом М. Комарова та О. Кониського [13, 46]. Отже, свідчення О. Кониського про авторство передмови до “Одисеї” можна вважати цілком

певними. Однак усі ці аргументи побічні, основного ж, як бачимо, немає. У таких випадках упорядник може (коли йдеться про академічне видання, то повинен) подати текст у зібранні творів, але не в основному корпусі, а в розділі “Dubia”, де вміщуються тексти, авторство яких сумнівне. Безперечно, така публікація передбачає розширений виклад у коментарі аргументів “за” і “проти”. Сучасні видавці, на жаль, уникають цього традиційного наукового способу подачі проблематичних текстів, тому доводиться шукати іншого виходу, адже шкода втрачати певні здобутки. У згаданому 50-томному виданні творів М.Грушевського не передбачено розділ “Dubia”, через це передмову до “Одіссеї” буде вміщено в “Додатках”. Перед науковцями увиразнюється перспектива можливих напрямків подальших досліджень.

Підготовка наукового видання — об’ємна й різнопланова дослідницька робота, під час якої зазвичай трапляються знахідки нових текстів, а отже — нових фактів історії нашої культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Відділ рукописних фондів і текстології* Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. — Ф. 77. — Од. зб. 124. — Арк. 27.
2. *Гирич І.* М.Грушевський і С.Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX — 20-х рр. XX ст. // *Український історик*. — 1996. — № 1-4. — С. 142-187.
3. *Грановський Б.* Михайло Грушевський — перший президент України, академік: Біобібліографія (1885-2000). — К., 2004. — 329 с.
4. *Дей О.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI — XX ст.). — К., 1969. — 559 с.
5. *Діло*. — 1896. — Ч. 52. — 6 (18) березня.
6. *Діло*. — 1902. — № 45. — 25 лютого (10 березня).
7. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського* (далі ІР НБУВ). — Ф. X. — № 17166 (архів УАН—ВУАН, розділ “Архів журналу “Україна”).
8. *ІР НБУВ*. — Ф. X. — № 18598. — Арк. 3.
9. *Левіцький І.* Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського / Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському... — Львів, 1906. — С. 1-50; *Балика Д.*, *Карпинська О.* та ін., доповнення *Дорошенка В.* Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр. / Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського... — К., 1929. — 104 с.
10. *Листування Михайла Грушевського* / Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. 1 / Ред. Л.Винар. Упор. Г.Бурлака. — К.; Нью-Йорк та ін., 1997. — 398 с.
11. *Листування Михайла Грушевського* / Епістолярні джерела грушевськознавства. — Т. 3. / Ред. Л.Винар. Упоряд. Г.Бурлака, Н.Лисенко. — К.; Нью-Йорк та ін., 2006. — 718 с.
12. *Літературно-науковий вістник*: Показчик змісту. Том 1 — 109 (1898—1932) / Уклад Богдан Ясінський. — К.; Нью-Йорк, 2000. — 542 с.
13. *Микитенко Ю.* Від “Слова” до “Іліади”: Петро Ніщинський — перекладач. — К., 1993. — 58 с.
14. *Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові*: Каталог / Упор. О.Мартиненко. Ред. Г. Сварник. — Львів, 2005. — 219 с.
15. *Сергієнко М.* [Грушевський М.]. До ювілею Івана Котляревського // *ЗНТШ*. — 1893. — Т. II. — С. 147-161; *М.Грушевський*. Рецензії на видання: Н. Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И. П. Котляревского “Москаль-чаривный” // *Рец.: ЗНТШ*. — 1894. — Т. IV. — С. 184-188; *Стешенко И.* Иван Петрович Котляревский: историко-литературный очерк, Иван Петрович Котляревский, автор украинской “Энеиды” (Критическая биография) — К., 1902 // *Рец.: ЗНТШ*. — 1903. — Т. LI. — С. 50-55; *Петров Н.* Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского в украинской литературе XVIII в. Афанасий Кириллович Лобысевич // *Рец.: ЗНТШ*. — 1905. — Т. LXVI. — С. 32-33). Крім того, М. Грушевський — автор передмови до книжки “Перше видання Енеїди І. Котляревського, передруковане в столітню річницю його” (Львів, 1898. — С. I-III); та публікації “Перші видання Енеїди Котляревського” (ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. 11. — С. 84-86).
16. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 12-28.
17. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 31-36.
18. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 108-110.
19. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові*. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 188-193.
20. *Z.* [Рец. на видання:] Твори Івана Котляревського, під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Єфремова. (Видавництво “Вік”, К., 1909) // *ЛНВ*. — 1909. — Т. 48. — № 12. — С. 628-629.